

FRAZELOGIYANING TILSHUNOSLIKDA O'RGANILISHI

M.A.Kuchiyev (SamDCHTI)

Frazeologiya tilshunoslikning alohida bir bo'limi bo'lib, unda ko'chma ma'noga asoslangan turg'un birikmalar, iboralar o'rganiladi. "Frazeologiya". termini grekcha "pharsis" fraza, ifoda "logos" ta'limot degan ma'nolarni anglatib, uning tadqiqot doirasiga faqat ko'chma ma'noga asoslangan turg'un birikmalar kiritiladi [Kunin 2005:7].

Frazeologik birliklar barcha tillarning lingvistik imkoniyatlarini ko'rsatib beruvchi vositalardan biridir. Frazeologiya har bir tilning muhim qatlami hisoblanib, uning o'ziga xos xususiyatlarini yaqqol ko'zga tashlanishida muhim rol o'ynaydi. Frazeologizmlarning tilda qanchalik ko'p bo'lishi til imkoniyatlarining shunchalik kengligini ko'rsatadi. Frazeologizmlar (maqol, matal va idiomalar) xalqning o'tmishi, tarixi, an'analari, urf-odati, va madaniyatini o'zida yaqqol aks ettiradi. Shu bilan birga, frazeologizmlarda xalqning yorqin milliy xususiyatlari mujassam bo'ladi, ular chuqur va boy ma'noga ega bo'lishi bilan bir qatorda, nutqqa alohida ko'rk va ta'sirchanlik bag'ishlaydi. Frazeologiyani o'rganish o'ziga xos uslubni talab etadi, shuningdek, boshqa bir qator tilshunoslik fanlari leksikologiya, grammatika, stilistika, fonetika, tarix, mantiq va mamlakatshunoslik fanlari ma'lumotlariga tayangan holda o'rganishni taqozo etadi. Uning murakkabligi ham shundadir. Frazeologiya fanini o'rganishning o'ziga xos ba'zi muammolari mavjud bo'lib, bu borada mutaxassislarning fikrlari turlichadir. Darhaqiqat, frazeologiya sohasida ilmiy izlanishlar olib boruvchi tadqiqotchilarning oldida turgan dolzarb vazifalardan biri frazeologiya sohasidagi nazariy va amaliy fikrlarni umumlashtirib, to'g'ri ilmiy- tadqiqotni amalga oshirishdan iboratdir. Tilshunoslik sohasida ilmiy izlanishlar olib borgan olimlar V.Flaysler, V.V.Vinogradov, E.D.Polivanov, B.A.Larin, A.V.Kunin, L.I.Royzenzon, A.M.Bushuy, M.E.Umarxodjayev, A.A.Yaxshiyevlar ham frazeologiya va uning masalalari borasida alohida tahsinga loyiq ishlarni amalga oshirishgan va mazkur sohaning taraqqiyotida ularning xizmatlari nihoyatda beqiyos bo'lgan.

Frazeologiyaga mustaqil fan sifatida qarashni birinchi bo'lib mashhur rus tilshunos olimi E.D.Polivanov ilgari surdi hamda bu masalaga ko'p marotaba qaytdi. Uning ta'kidlashicha, yangi shakllanadigan frazeologiya sohasi leksikologiyaga nisbatan xuddi sintaksis morfologiyaga nisbatan egallagan o'rinda bo'lishi lozim. "...Sintaksisga teng keluvchi yangi sohaning shakllanishiga ehtiyoj sezilmoqda,- deb yozgan edi E.D.Polivanov, – lekin sintaksis so'z birikmalarining umumiy tiplarini, xususiyatlarini o'rgansa, yangi shakllanadigan soha leksemalarning o'zaro munosabati asosida yuzaga keladigan birikmalarining konkret, individual (leksik) ma'no xususiyatlari bilan shug'ullanadi". Yangi shakllanadigan sohani E.D.Polivanov frazeologiya yoki idiomatika deb nomlagan edi [Polivanov 1928:144].

Nemis tilida frazeologizmlar va badiiy tasvir vositalari ilovali elementlar sifatida matnlar doirasida xilma-xil stilistik funksiyalarni bajarib keladi: umumiylikni konkretlashtirish vositasi; biron-bir komponentning tushirib qoldirilishi; perifraz; takror vositasi; antiteza; o'xshatish, so'z tartibi, sinonimiya va boshqalar [Jung 1996: 56].

Fan nuqtai nazaridan olib qaraganda, turg'un so'z birikmalari ya'ni, frazeologizmlar mustahkam, o'zgarmas so'z gruppallari hisoblanadi va nutqda alohida so'zlarning ma'nosiga teng keladi. Turg'un so'z birikmalarining ikki xil shakli mavjud: qo'shimcha ma'no anglatadigan va qo'shimcha ma'no anglatmaydigan. Ularning komponentlari o'zaro jamlanib, umumiy ma'no kasb etadi va o'zgarmas tarzda qoladi.

Frazeologizmlar nemis tilshunosligida o'rganila boshlagach, frazeologik birliklarni tasniflash, tizimlashtirish masalasi ko'tarila boshlandi. Nemis tilshunos olimlari frazeologizmlarni turlicha yondashuvlar asosida klassifikatsiyalashgan. Masalan, M.D.Stepanova hamda I.I.Chernishyovalar frazeologizmlarning strukturaviy hamda semantik jihatdan tasniflagan. Teo Shippan ham frazeologizmlarning ikki turini ajratib ko'rsatgan, ya'ni frazeologik butunlik va turg'un birikmalar. Yana bir tilshunos olim U.Fiks esa, frazeologizmlarni erkin gap bilan taqqoslaganda, fe'llar ma'nosining mos kelishi yoki mos kelmasligiga ko'ra ikki turini farqlaydi. Demak, tilshunos olimlar frazeologizmlarni turli xil jihatlarini o'rganishga urinishgan. Barcha sohalarida bo'lgani kabi frazeologiya ham o'zining o'rganish obyektiga ega. Frazeologiyaning o'rganish obyekti o'z navbatida shunday murakkab va o'ziga xoski, uni o'rganish jarayonida yuqorida sanab o'tilgan tilshunoslik fanlari rivojlanishiga yangi manbalar yaratadi.

Frazeologiya nemis tilshunosligida umuman olganda asosiy mavzu ekanligi allaqachon isbotlab ko'rsatib berilgan. Avvalambor, muhokamada tasniflash masalasi turadi. Frazeologizmlarda so'z yasalishidagidek struktur tiplari va yasaliş elementlari (affikslar) ning alohida sistemasi mavjud emas. Mavzu so'z gruppalari va gaplar haqida ketganligi tufayli so'zlar uchun qo'llanila oladigan tasniflash kriteriyalari frazeologizmlarda to'liq ko'chirilmaydi. Bu erda qandaydir tur klassifikatsiyasi haqida gap ketayotgani yo'q, balki kamdan-kam uchraydigan hodisalar, ya'ni frazeologizmlarning funksiyasi va mazmun-mohiyatidagi nuqtai-nazar, qarashlar, ularning turg'unligi va boshqa til birliklari bilan o'zgaruvchanlik aloqalarini ko'rib chiqish haqida ketmoqda.

Nemis frazeologiyasining birinchi mustaqil umumiy ifodasi avval ham aytib o'tilganidek, rus tilshunos olimi I.I.Chernyashevaga taalluqlidir. U "frazeologik birliklar"ni (kamida bitta komponentning ma'nosi bilan) va frazeologik tipga xos bo'lmagan "turg'un so'z komponentlar"ini bir-biridan farqlab berdi. Frazeologizmlarga xos bo'lmagan turg'un so'z komlekslarini Chernyasheva "leksik birliklar" "frazeologiyalashgan yasaliş" (jm. einem Verhör/einer Prüfung unterziehen) va "modellashgan yasaliş" (in Verlegenheit sein/zur Kenntnis ringen/nehmen) kabilarga ajratgan. Ushbu klassifikatsiyadan I.I.Chernyasheva u qadar qoniqmadi. U navbatdagi ishlarida frazeologiya masalalarin, predmetini aniqlash va tasniflash bilan ochib berishga harakat qildi. Lekin keyingi ishlari tugallanmay qoldi. Uning tugallanmay qolgan ishlari frazeologik birliklarning sinonimligi va ko'p ma'noliligi, umumiy qoidalar bo'yicha frazeologik sistemaning rivojlanishi, frazeologik yangi so'zlarning paydo bo'lishi kabi masalalar bilan bog'liq bo'lgan.

Ma'lumki, frazeologizmlar ikki yoki undan ortiq leksemadan tashkil topadi. Uning komponentlari orasida o'zaro sintaktik va semantik aloqa mavjud bo'ladi. frazeologik birliklar komponentlarining semantik mustaqil bo'lgandagi farqlari avvaldan mavjud bo'lganlaridan frazeologizmlarning yasalişida ham muhim rol o'ynaydi. Shunday qilib, leksik komponent o'zgarmas tarkibi bir frazeologizmning belgisi ekanligini keltirib chiqaradi. Frazeologik birliklarning tarkibiy qismlari sifatida so'zlar leksik-semantik paradigmadan kelib chiqadi va leksik-semantik sistemaning birligi sifatida so'zdan farq qiladigan struktur funksiyaga ega bo'ladi.

Masalan, sich auf den Weg machen yoki ins Kino gehen, zur Schule gehen, va boshqalar. Bunday so'z birikmalari so'zlashuv jarayonida yaratiladi. Erkin so'z birikmasi qo'llanish jarayonida o'z ma'nosini yo'qotishi va ko'chma ma'no hisobiga turg'un birikmaga aylanishi mumkin. Masalan, Jemandem das Gesicht, die Hände, den Kopf, waschen birikmalari o'zining asl ma'nosida erkin sintaktik so'z birikmasi sifatida uchraydi va kimnidir yuzini, qo'llarini, boshini yuvmoq deb tarjima qilinadi. Lekin Jemandem den Kopf waschen birikmasi esa, ko'chma ma'noda ibora sifatida ishlatiladi va kimnidir

koyimoq, tanbeh bermoq tarzida tarjima qilinadi. Yana bir misol: jemanden an die Wand drücken” frazeologik iborasi “birovni devorga taqamoq, qismoq”dan tashqari “birovning burnini artmoq” degan ma’nosi ham bor. Quyidagi soʻz birikmasiga Ein Faden ein Band um den Finger wickeln ham alohida tarzda qargalganda, oʻzining asl ma’nosida, ya’ni ipni yoki bantikni barmogʻiga oʻramoq tarzida tarjima qilinadi. Lekin ushbu birikmalar jumlar tarkibida oʻz ma’nosini yoʻqotib, koʻchma ma’no kasb etadi. Va turgʻun ibora sifatida qoʻllanadi. Masalan, jemanden um den Finger wickeln birikmasi koʻchma ma’noda kelgan boʻlib, kimnidir boshqarmoq, baʻzan esa, aldamoq ma’nosini anglatadi. Erkin soʻz birikmasining rivojlanish jarayoni turgʻunlikda tadrijiy usulda amalga oshadi. Baʻzan uning turgʻun birikma yoki erkin soʻz birikmasi ekanligini aniq aytish qiyin. Turgʻun soʻz birikmalari tilda nutq jarayonida mustaqil ravishda soʻz tarkibining leksik elementi sifatida mavjud boʻladi va qoʻllanilishida alohida soʻzlar ma’nosiga yaqin turadi. Ular nutq jarayonida yaratilmaydi, balki tasvirlanadi. Masalan, Das Schwarze Meer, in Bewegung bringen, dicke Luft va boshqalar. Soʻz birikmalari ham soʻzlar kabi lugʻat boyligiga kiritilgan va tilning boyishiga hizmat qiladi.

Shuni ta’kidlab oʻtish joizki, nemis tilshunosligida frazeologiyaning alohida soha sifatida shakllanish jarayoni davom etmoqda va ushbu sohada koʻplab yangiliklar olib borilmoqda. Shunga qaramasdan frazeologiyaning yechilishi lozim boʻlgan muammoli qismlari, ushbu sohaning naqadar chuqur oʻrganish kerakligini yaqqol koʻrsatib bermoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – Дубна: Феникс, 2005. – 466с.
2. Чернышева И. И. Фразеология современного немецкого языка. М.: Высшая школа, 1970. 199 с
3. Jung W. Grammatik der deutschen Sprache. VEB Bibliographisches Institut Leipzig -1996. -518 S.
4. Kuchiyev M.A. Hozirgi nemis tilida frazeologizmlar va badiiy tasvir vositalarining ilovali elementlar sifatida qoʻllanilishi.Xorijiy til ta’limi lingvodidaktikasi va innovatsion asoslari.Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari 2022. B.248-249
5. Stepanowa M.D. Černyšewa I.I. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. – Moskau: Vysšaja Škola, 1986.
6. Ашуров, Шахобиддин, and Фарида Шукурова. "Инглиз ва ўзбек тилларидаги фразеологик бирликлар этимологиясига оид айрим мулоҳазалар." Международный журнал искусство слова 3.2 (2020).